

Лекція 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

ПЛАН

Основні філософські проблеми Нового часу.....	1
Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта.....	3
3. Різновиди новоєвропейсько емпіризму. Томас Гоббс (1588-1679).	4
Філософські погляди Дж.Берклі та Д.Юма.....	6
Б. Спіноза та Г. Лейбніц – тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію.....	7
Загальна характеристика філософії епохи Просвітництва.....	10
Філософські концепції найвизначніший представників Просвітництва.....	12

Основні філософські проблеми Нового часу.

Філософія Нового часу є терміном, яким означають період в розгортанні історико-філософського процесу, і хронологічно пов'язується з початком XVI-кінцем XIX ст. Проте, хронологічний чинник не є визначним щодо вирішення цього періоду з-поміж інших. Вагомість виокремлення цього періоду ґрунтується своєрідністю філософської проблематики (зародження принципової зміни парадигми філософування) та засобів її вирішення.

Зміна парадигми філософських досліджень зі старих на нові найперше стосувалася *переосмислення значення фізичної природи в системі філософських уявлень про світ та світобудову.*

- *Антична парадигма:* в осягненні дійсності мали значення не якості предметів (форми відчуттєвого сприйняття людини), а прихована від відчуттів людини природа (сутність, буття, субстанція тощо) речей.
- *Теологічна парадигма* ґрунтувалася на аристотелівському баченні підрядної ролі фізичної природи, яке втілювалося в розрізненні на першу метафізичну, та другу підрядну фізичну сферу дійсності; філософське знання поділялося на метафізику та фізику.
- *Період філософії Відродження:* природничі дослідження цієї доби не лише накопичували новий дослідницький матеріал, але й готували чинники світоглядних перемін – переосмислення ролі природи та знання про природу як універсальної цілісності, самостійної й самодостатньої.

Тому зміна погляду на місце природи як системи відчуттєво-досвідних предметів призвело до розрізнення філософій на старі та нові, або ж на стару філософію (з єдиною субстанційною основою) та нові філософії.

Згідно зі змінами світоглядного характеру *відбулися і зміни щодо ставлення до знань людини.* Так, знання вперше розрізнилися на ті, які здобуваються виключно засобами людської істоти – людські знання, та знання, які надаються людині надлюдським чином – знання вроджене та божественне (знання людини).

- *Нова філософія* предметом стає дійсність, у якій фізична природа відігравала не підрядну, а самочинну роль. Заслуга *Ф.Бекону*, який вперше наважився по-перше, розглядати людське знання як систему знань, а, по-друге, розглядати цю систему знань як знання про систему природи. Саме цим визнавалося не підрядне, а

самочинне значення фізичної природи. Вона ставала джерелом набуття нових знань універсального характеру, відновлювала пошукову функцію філософії.

Пошуки нового знання ознаменувалися *пошуками нового засобу, чи методів пізнання*, які б були позбавлені вад попередніх методів та давали змогу досягнути нові горизонти філософських досліджень. Так, *Ф.Бекон*, на противагу всьому змісту „Органону” Арістотеля пропонує зміст власного „Нового Органону”, який зовсім не нагадує метод давньогрецького філософа.

Узагальнена картина розроблених на теренах нової філософії методів представлена 4 методами, які вичерпують концептуальне поле теоретико-пізнавальних досліджень.

- 1) **Емпіричний**, розроблений в основі **Ф.Бекон**ом, набув остаточного завершення у філософії **Д.Локка**. Це філософський напрям, представники якого вважають чуттєвий досвід головним джерелом знання і критерієм істини (в знаннях немає нічого, чого б раніше не було в чуттєвому досвіді суб'єкта)
- 2) **Раціоналістичний**, започаткований **Р.Декартом**. Це філософський напрям, який на противагу емпіризму, вважає розум основним чинником пізнання, а зміст наукового знання досягається через діяльність розуму, розсудку та інтелектуальної інтуїції.
- 3) **Метод історичного пізнання**, започаткований **Джамбаттіста Віко**. Виник як безпосередня реакція на метод Р.Декарта, який мав природничо-наукову основу. Вважав, що науковість у створенні нових методів дослідження не обов'язково мусить визначатися природничими науками, оскільки саме з гуманітарної сфери можна вирізнити науки (історія, філософія, філологія та право), які створять основу для особистісної психологічної впевненості дослідника в очевидність, ясність, безсумнівність істини, а технікою і методикою впровадження дослідження.
- 4) **Сенсуалістичний**. Виник на схрещенні розвитку ідей **Етьєна Бонно де Кондільяка, Д.Локка, Дж.Берклі**. Це напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним засобом та джерелом пізнання людини.

Окрім плідної методотворчої роботи становлення нової філософії вирізняється і *переосмисленням певних основоположних категорій попередньої філософії*. Зокрема, йдеться про категорію „субстанція”.

Можна вирізнити 3 самостійних та оригінальних підходи, які зумовлюють місце та роль категорії субстанції у філософському вченні.

- 1) Спроби вилучити цю категорію з засновків філософських побудов.
  - ✓ **Т.Гоббс**: означає всю осяжну від чуттєво-досвідну дійсність не як позавідчуттєву субстанцію, а як тіло, наголосивши на властивостях осяжності, осязання.
  - ✓ **Д.Локк**, продовжуючи визнавати позавідчуттєве існування матеріальної субстанції все ж виголосив часткову її неозначеність у суто субстанційних властивостях, поєднавши їх з властивостями від чуттєвих предметів та надавши їй місце „підстави”, „підпорки” для розокремлених речей.
  - ✓ Розрізнення якостей матеріальних предметів на первинні та вторинні спонукало **Дж.Берклі** до ствердження іматеріалістичної підстави філософії – категорія матеріальної субстанції є наслідком діяльності розуму і не відповідає жодному предмету зовнішнього досвіду.
  - ✓ **Д.Юму** вдалося заснувати несубстанційний тип філософії, тобто філософське вчення, у якому ця категорія не має принципового значення;
- 2) зумовлений своєрідною метафізикою **Р.Декарта**. Він водночас визнає метафізичну причину існування – Бога, та два рівнозначні наслідки цієї причини: матеріальну субстанцію та духовну, рівні за значенням та місцем щодо причини власного існування. Традиційно таку позицію Р.Декарта називають *дуалістичною* (звідси дуалізм – підгрунтям світу вважається дві субстанції: духовна та

матеріальна);

- 3) підхід, який адаптує категорії попередньої філософії і категорію субстанції до потреб нової філософії. Головна увага надавалась необхідності визнання єдності і, головне, однинності субстанції. Такий підхід сповідували **Б.Спіноза** та **І. Ляйбніц**.

Таким чином, творчість філософів Нового часу відбувалася як творення нової філософії, принципово відмінної від попередньої певними зазначеними вище чинниками та складовими.

Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта

Засновником емпіризму Нового часу був англійський філософ і політичний діяч Ф.Бекон (1561-1626).

Беконівська програма реорганізації пізнання складається з

- вчення про „ідоли” людського розуму;
- критичного дослідження попереднього досвіду і висновку про три шляхи пізнання;
- експериментального ставлення до дійсності;
- створення нового філософського метода.

Перш за все слід усунути перешкоди недоліки, що лежать на шляху до пізнання. Такими перешкодами є „ідоли” пізнання – „глибинні причини самообману людського розуму” (термін буквально означає „образи”, походить від грецького «ойдолон» – „тінь померлого”).

У своїй головній праці „Новий Органон” Бекон наводить чотири таких ідоли:

1. Ідоли роду. Вони притаманні всьому людському роду, оскільки всі люди додають до природи речей, що пізнаються, природу власного духу (призводить до того, що всі люди впевнені, що їх думки є мірою всіх речей).

2. Ідоли печери. Це поширені суб’єктивні перекручування і деформації процесу пізнання із-за особистих пристрастей, симпатій і антипатій людей. Назва походить від платонівського міфу про печеру.

3. Ідоли ринку (або площі) проникають у пізнання разом зі словами та іменами, вони породжуються спілкуванням людей і зумовлені вживанням застарілих понять, суджень, слів.

4. Ідоли театру виникають з помилкових теорій і філософських вчень. Бекон вбачає у багатьох філософських системах минулого нібито театральні комедії про вигадані світи, що не відповідають істинному стану справ, і своє завдання вбачає у зриванні театральних масок.

Очищення розуму від помилок – це тільки перший крок. Наступним повинен стати вибір істинного шляху наукового пізнання. Досліджуючи попередній досвід Ф.Бекон доходить висновку, що існують три можливі і основні шляхи пізнання: павука, мурахи і бджоли.

1) «Шлях павука» – це спроба вивести всі істини із теоретичної, умоглядної сфери свідомості. Подібно павуку, що вимотує із себе павутиння.

2) «Шлях мурашки» – це шлях, яким рухалися прибічники накопичення виключно від чуттєво-досвідного матеріалу. Подібно мурахи, що безладно тягне в мурашник усі факти, що трапляються на його шляху, але не здатний ні на які узагальнення.

3) «Шлях бджоли» – полягає в розумовій переробці матеріалів, які нагромаджуються з досвідом, подібно до бджоли, що збирає з квітів солодкі соки і переробляє їх на мед. Він є дійсно науковим.

Ф.Бекон обстоював експериментально-дослідний шлях пізнання у науці, закликав до спирання на факти, на експеримент. Він був *засновником методу наукової індукції*. Це

такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів, коли від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них, від одиничного до загального.

У той час, коли в Англії закладалися основи емпірико-індуктивного методу, у Франції почав створюватися інший – дедуктивно-раціоналістичний метод пізнання. Його основоположником був **Рене Декарт**, латинізоване ім'я Ренатус Картезіус (1596-1650).

У своїй знаменитій праці „*Міркування про метод*” Декарт викладає правила раціоналістичного методу, що задовольняють чотири вимоги:

1. Про вихідний пункт наукового пізнання – визначення принципів або начал: приймати за істинне лише те, що з'являється розуму в ясному і чіткому вигляді, так що до нього не має жодного сумніву, тобто, цілком очевидне.

2. Формулюється вимога аналітичного вивчення природних явищ: ділити кожне досліджуване явище на стільки частин, на скільки це можливо і необхідно для ясності та очевидності.

3. Вимагає: дотримуватися певного порядку мислення, який полягає в тому, щоб починати з найпростіших і доступних для пізнання предметів і поступово сходити до складніших і важчих. Таке сходження є процесом *дедукції*. А вона, в свою чергу, спирається на інтуїцію.

4. Орієнтує на досягнення повноти знань, на послідовність та ретельність дедуктивного виведення і вимагає повного переліку всіх ланок.

Початком ставлення до будь-якого знання мусить стати *принцип сумніву*. Декарт зазначає: „Сумнівайся в усьому! У тому, що існує навколишній світ і навіть власне тіло: може, якийсь злий і всемогутній ошуканець створив мене таким, що мені тільки здається, ніби в мене є тіло, а насправді його немає? Єдине, що безсумнівно – це сам акт мого сумніву”. Якщо я сумніваюся, значить я мислю. А факт мого сумніву доводить існування мислення. Декарт робить другий крок: „Мислю, отже існую”. Тобто від здатності мислити переходить до суб'єкта, істоти, яка мислить.

Одна з найхарактерніших рис раціоналізму – ототожнення *реальної причини* (causa) і *логічної основи* (ratio). Р.Декарт визнавав існування *вроджених ідей*, які не визначали всю сукупність знань людини, але мали значення для тих ідей, які створювалися шляхом логічного виведення. Вони були наче зразками, безумовними, очевидними і ясними для розуму, який пізнає навколишній світ. Їх слід уявити і з допомогою раціоналістично-дедуктивного методу вивести на їхній основі всю систему знання.

3. Різновиди новоєвропейсько емпіризму. Томас Гоббс (1588-1679).

Для того, щоб розібратися в його вченні про «людину природну» і «людину цивільну», необхідно спочатку звернутися до його позицій у теорії пізнання, яка синтезом раціоналізму й емпіризму, що й став однією з найголовніших життєвих задач Гоббса. Ніхто окрім нього не зміг у XVII ст. так глибоко поставити проблему єдності цих двох методів.

Як і Ф.Бекон, Т.Гоббс вбачає у знанні силу. Теоретичні знання повинні стати знаряддям для розвитку практики, але вони повинні базуватися на досвіді. Тому будь-яке знання починається із відчуття і ніколи не виходить за межі доступних чуттю реалій. Проте існують знання всезагальні та необхідні (наприклад, математичні); на думку Т.Гоббса, і такі знання пов'язані із чуттям тим, що вони постають особливим – точним і фіксованим використанням знаків мови.

Т.Гоббс поєднує індукцію і дедукцію, бо вважає, що спочатку треба йти шляхом пізнання простіших, елементарних якостей речей (дедукція), а потім поєднувати їх, синтезувати (індукція). Пізнання через аналіз виявляє головні акциденції (властивості речей): протяжність, місце, рух, якість.

Будучи номіналістом, Т.Гоббс вважав, що у світі існують тільки конкретні речі, не існує вроджених ідей, а «знаки» (слова) є універсалиями (термінами) для позначення подібності різних речей. Наприклад, таке поняття, як «матерія» лише тільки знак уявлення про колір, тепло, звук. Універсали дають нам можливість у процесі аналізу підводити елементарне під визначення загального.

Застосуємо тепер метод Гоббса до пізнання людини. Людина – це проміжна ланка між природою і суспільством. З одного боку, вона – складне тіло природи (і в цій якості розглядається Гоббсом у праці «Про людину»), а з іншого – конструктор штучного соціального тіла (цю іпостась Гоббс описує в книзі «Про громадянина»). Природа людей – це сукупність потреб, пристрастей, здібностей і сил. За здібностями, потребами і пристрастями, вважає Гоббс, усі люди рівні, ніякої вродженої ознаки станів на людях немає. Але саме це рівне право усіх на все і робить «*людину людині вовком*». «Полум'я пристрастей ніколи не просвітлює розум». І справа доходить до того, що «людям неприємне чуже щастя і, навпаки, приємне нещастя своїх побратимів».

Гоббс сперечається з Арістотелем, який вважав людину від природи суспільною істотою. За Гоббсом, у звичайному стані люди керуються тільки природним законом самозбереження. Тут право збігається із силою. Починається «*війна всіх проти всіх*». Але ця війна суперечить прагненню до самозбереження. Тому доводиться шукати миру шляхом договору. Людина природна перетворюється на людину цивільну. «Суспільство слід розглядати як одну особу». Тому Гоббс називає державу **Левіафаном** – ім'ям міфічного біблійного чудовиська, — натякаючи тим самим на те, що його можна розглядати як кульмінацію земної могутності, свого роду богом на землі. «Левіафану» як ідеальному цивільному державному механізму протистоїть «Бегемот» – рецидив природного стану, держава, що розтерзана протиріччями, охоплена озвірінням («Бегемот» в метафоріці Гоббса означає «Сатана»). Саме таку небезпеку бачив Гоббс у сучасних йому релігійній нетерпимості і революційних чварах, що перешкождали економічному розвитку Англії.

Власне кажучи, теорія добровільної суспільної домовленості (домовленості, що виводить людину із тваринного стану до людського громадянського миру, де кожний відмовляється від права на все і тим самим передає частину свого права іншим) задає межі людині у філософії Гоббса: виходить, що людина сформувала себе сама своєю власною діяльністю.

Державу – Т. Гоббс вважав найскладнішим та найпотрібнішим для людей суспільним утворенням, адже в державі люди позбавляються розбрату і стають ніби єдиною істотою. Моральним тепер є те, що корисно державі. Функції держави полягають у тому, щоб дотримуватися «природних законів»: сприяти самозбереженню суспільства; оберігати приватну власність; забезпечувати всім рівні права; сприяти збагаченню членів держави. Проте кращою державою все ж повинна бути монархія, тому що вона на вершину державної влади зносить людину, єдину волю, а не абстрактний загаль, що веде до розбрату.

Водночас Т. Гоббс вважав, що вихідна причина виникнення держави – краще забезпечення природних прав конкретних людей – не повинна втрачатись ніколи. Тому він проголосив принцип прав громадян та принцип «дозволено все, що не заборонено». Філософ також стверджував право громадян постати проти монарха в тому разі, якщо він перестане дбати про їх права та інтереси. В цілому для філософських міркувань Т.Гоббса характерна орієнтація на тілесне, а тому і світ, і людину, і державу він змальовує механістично; через це у пізнанні панує чуттєвість, а у державному правлінні – сила.

Теорія пізнання Дж.Локка

Англійський філософ Дж.Локк (1632-1704) постав засновником більш-менш розвиненої теорії пізнання у філософії Нового часу.

Значну увагу він приділив запереченню існування «вроджених ідей», посилаючись при цьому як на наукові дані, так і на спостереження над примітивними народами, здобуті

в епоху географічних відкриттів. Від народження мозок людини являє собою, за Локком, «*Tabula rasa*» – чисту дошку, тобто в ньому немає нічого, окрім простої здатності бути органом пізнання і мислення. У такий спосіб Дж.Локк намагався дістатися до самих підвалин пізнання, не припускаючи попереднього знання готовим. До певної міри тут був присутній і намір засвідчити принципову вихідну рівність всіх людей за можливостями.

Дж. Локк вважав, що існує два джерела знань:

1. відчуття, які дають нам прості ідеї (біле, овальне, солодке тощо).
2. рефлексія – діяльність розуму, спрямована на зіставлення й узагальнення простих ідей та утворення на їх основі «складних ідей».

Найпершою, елементарною операцією рефлексії (мислення) філософ вважав розрізнення та ототожнення. Найвищою складною ідеєю для Локка постає ідея субстанції, яка є найбільш широким поняттям, що орієнтує людську діяльність та науку. Шлях утворення складних ідей, за Локком, повинен узгоджуватись із досвідом людської діяльності. Як і Т.Гоббс, Дж.Локк вважає, що загальне знання фіксується у мові, а не існує у вигляді позачуттєвої «мислячої субстанції» (остання не має дослідного підтвердження).

Критикуючи раціоналізм, Дж.Локк спирається на здоровий глузд людини, апелює до чуттєвого досвіду і доходить висновку, що суб'єктно-об'єктні відносини у процесі пізнання виявляють різні за своїм характером якості речей:

1. «первинні» – протяжність, фігура, об'єм, рух і спокій;
2. «вторинні» – пов'язані з індивідуальними особливостями суб'єкту пізнання, виникають та існують лише в ньому.

Дж.Локк відомий в Англії як теоретик відомої англійської системи виховання, що передбачала поєднання фізичного, інтелектуального та морального виховання. Для останнього, на думку філософа, зберігають свою чинність положення християнської релігії.

В цілому філософію Дж. Локка відносять до емпіризму, проте його знаменита теза «Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчуттях» дає підстави вважати, що це **емпіризм сенсуалістського плану**, який отримав подальший розвиток в англійській філософії (від лат. «*sensus*» – відчуття; позиція, яка ставить усе знання в залежність від чуття та відчуття).

Філософські погляди Дж.Берклі та Д.Юма.

Дж. Берклі (1685-1753) критикуючи філософську позицію Дж. Локка. Стверджує, що не лише «вторинні», а й «первинні» якості речей мають суб'єктивний статус. У цьому аспекті всі якості речей «вторинні» тому, що їх сприймає людина. В дусі радикального сенсуалізму Дж.Берклі вирішував найперші питання філософії: він стверджував, що лише чуття можуть незаперечно засвідчувати факт існування будь-чого; звідси його теза «*Esse est percipi*» – «Бути – значить бути сприйнятим».

Він визнавав існування світу у трьох випадках:

- ◆ коли цей світ сприймає «я»;
- ◆ коли його сприймає «хтось»;
- ◆ коли він існує у розумі Бога як сукупність «ідей», що становлять єдино можливу основу людських відчуттів.

Отже, за Берклі, існує лише те, що сприймають органи чуття. Це є позиція радикального сенсуалізму в гносеології.

Проведений послідовно сенсуалізм приводить не тільки до соліпсизму, а й до скептицизму, який у добу Нового часу найяскравіше репрезентував англійський філософ **Д. Юм** (1711-1776).

Д.Юм спрямовував свої міркування на підвалини людського знання і вважав, що вони існують у двох формах:

- у формі чіткого та виразного знання;
- у формі непевного, туманного знання.

Юм вважав, що людина має справу не із зовнішнім світом, а з потоком своїх відчуттів і уявлень. «Нам нічого не відомо про світ, що нас оточує», підкреслював філософ. Ми всього лише з'єднуємо або не роз'єднуємо наші враження і тим самим нібито конструюємо з них світ. Діяльність розуму не виходить за межі оманливої видимості речей. І в силу цього світ для людини залишається непізнаним.

Основні постулати Д.Юма стосовно знання та ідей:

- Виразні знання ми отримуємо у прямому спостереженні дійсності
- Непевні знання ми отримуємо у міркуваннях з приводу сприйнятого
- Між наданим у чуттях та ідеями нашого розуму не існує причинного зв'язку

• Певне відчуття може породжувати у різних людей відмінні, а може й протилежні ідеї

- Доведення розуму постають завжди вірогідними
- Доводяться лише факти математики, а все інше впливає з досвіду
- Практична користь стає своєрідним критерієм істинності вражень, як і мірилом моральності.

Загалом, гносеологічні пошуки розглянутих філософів мали вагоме значення для науки та для усвідомлення пізнавальних і діяльних можливостей людини. Так, не підлягало сумніву те, що пізнання складається із рефлексивних дій розуму та із чуттєво наданого матеріалу, що воно передбачає певну інтелектуальну активність, що пов'язане із досвідом та діяльністю; певною мірою були окреслені пізнавальні можливості цих елементів пізнання і зроблений важливий висновок про неможливість зведення мислення до опрацювання чуттєвого матеріалу. Разом із тим ці розвідки багато в чому лишались непевними та неповними. Результатом цього стало те, що у філософії сформувалась своєрідна парадигма англійського типу філософствування, яка надавала вирішального значення чуттєво фіксованим фактам досвіду, а логічні міркування ставила в залежність від них.

Б. Спіноза та Г. Лейбніц – тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію.

Бенедикт Спіноза (1632-1677) – один з найбільших філософів Нового Часу.

Вважається, що найсуттєвіший вплив на формування філософських поглядів Спінози мали Декарт, Біблія і Талмуда, роботи арабських і єврейських філософів, з яких його найбільше захоплював стародавній апологет всеєдності Маймонід. Звичайно, прихильника метафізичного монізму не міг задовольнити декартівський дуалізм. І мислення, і протяжність є атрибутами єдиної Субстанції, абсолютно самодостатньої і такої, що є причиною самої себе (саіса сіі). Оскільки ця субстанція є вищою досконалістю, то вона є Бог. Моністичний світогляд Спінози змусив Спінозу відмовитися від декартівського вчення про дві субстанції.

Цей світогляд не дав йому змоги змиритися з іудейським догматом про Бога, який перебуває десь поза природою. Бог Спінози присутній у кожному куточку світобудови, розлитий по всій природі. Його всесилля – в його все-присутності, в його всеповноті. Світ з усім його розмаїттям і безконечністю форм – це Бог, побачений під різними кутами зору, тобто, говорячи мовою Спінози, це сукупність незліченної кількості модусів єдиного Бога.

Його Бог не мав якостей, які б відрізнялися від законів природи. Бог Спінози – це світ у його єдності. Це є той **пантеїзм**.

Головна праця Спінози – *«Етика»* – відрізняється чіткістю логічних побудов, послідовністю викладу ідей і їхньою аргументацією. Робота побудована у вигляді аксіом і теорем, що витікають одна з одної, на зразок геометричних. Але глибокий взаємозв'язок характерний не тільки для його манери викладу. Спіноза постулює загальний причинно-наслідковий взаємозв'язок, що пронизує універсум: будь-який акт визначається причиною, яка, в свою чергу, визначається іншою причиною, і так до безконечності; самодетермінуючою причиною є тільки Бог. Любов до нього, помножена на пізнання причинних зв'язків природи, – єдиний спосіб досягнення свободи.

Голландський філософ зазначав, що ніщо в природі не відбувається без причини. «Не існує, – писав він, – жодної речі, з природи якої не витікала б якась дія». Всі почуття, думки і дії людини виникають в результаті впливу зовнішніх причин.

Пізнання світу проходить у своєму розвитку три ступеня.

- 1) Чуттєве сприймання зовнішнього світу, уявлення про нього.
- 2) Судження розуму і отримання думок.
- 3) Істинне (інтуїтивне) і аналітичне знання, яке здобувається безпосередньо розумом, і незалежне від чуттєвого досвіду.

Здавалося б, людина приречена на те, щоб перебувати в істинному відношенні до дійсності (порядок ідей відповідає порядку речей), проте її активна властивість – воля – перевершує розум, а тому пристрасті та бажання збивають людину із шляху істини, вводять її у рабство пристрастей.

Оскільки повна свобода постає характеристикою лише самої субстанції, то, на думку Б.Спінози, людина, якщо бажає свободи, повинна здолати силу бажань і пристрастей, а для цього вона мусить пройти шляхом сходження до найвищого типу пізнання – інтелектуальної інтуїції, яка дозволяє бачити все «під кутом зору вічності», тобто у відповідності із субстанціальною природою мислення.

Його «інтелектуальна любов до Бога» поєднує в собі якості і жагучої віри, і раціонального пізнання, що досить довго розділяли філософів на два ворожих табори. У Спінози вони досягли гармонії. Він упевнений, що людина, озброєна безкомпромісним розумом, здатна до суворого логічного мислення, здатна розшифрувати таємницю як фізичних, так і духовних явищ. Тільки завдяки цьому вона може стати вільною від рабства своїх афектів і пристрастей, побороти таким чином страждання і досягти досконалості.

Філософську концепцію Б.Спінози можна узагальнити таким чином: субстанція єдина і всеохоплююча, включає в свій зміст всі можливі явища дійсності; мислення і протяжність постають не окремими субстанціями, а атрибутами (найпершими невід'ємними якостями) єдиної субстанції. У світобудові Бог і природа є те ж саме, тобто субстанція водночас є абсолютне мислення і вся реальність. В світі порядок ідей та порядок речей принципово збігаються. Всі речі та явища – лише модуси різних міри поєднання – мислення і протяжності. Людина найбільш яскраве та виразне поєднання модусу-тіла та модусу-душі.

Як ми вже знаємо, Декарт зводив матеріальність до протяжності, що **Готфрід Ляйбніц** (1646-1716) справедливо заперечував, адже з протяжності можуть бути виведені не фізичні властивості тіл – їхні рух, дія, опір, а тільки їхні геометричні властивості. Тому, вважає Ляйбніц, необхідно виявити таку субстанцію, з якої можуть бути виведені основні фізичні властивості тіл.

Ляйбніца не задовольняв монізм однієї субстанції (якби існувала тільки одна субстанція, всі речі були б пасивні, а не активні), не задовольняла його дискретна картина світу, в якій всі елементи-часточки абсолютно однорідні і позбавлені структури. Він був переконаний в якісному розмаїтті явищ, у неповторності й унікальності кожної речі і процесу. Тому й вважав, що кількість субстанцій безкінечна. У зв'язку з цим Ляйбніц вводить поняття «монада».

Монада – це свого роду атом-субстанція. Головний атрибут монади – її активність, здатність до дії, сила. «Постійно існує одна й та ж сила, одна й та ж енергія і вона переходить лише від однієї «частини» світу до іншої, дотримуючись законів природи» – пише Ляйбніц. І уточнює: «Субстанція є істота, здатна діяти. Всяка справжня субстанція тільки і робить, що діє». Кожна монада є «живе дзеркало Всесвіту», «стиснутий Всесвіт», тому в обмеженій індивідуальності закладена безкінечна всезагальність. Кожна з монад – замкнений космос, «вони не мають вікон, аби що-небудь могло в них входити або з них виходити»; вони взаємодіють інакше. Монади безсмертні, тому що гинути можуть тільки складні тіла, розпадаючись на свої складові елементи, монади ж прості і неподільні.

Монади абсолютно неповторні і їхні розбіжності можна визначити за двома основними параметрами:

- 1) за «кутом зору» на світ, тобто за оригінальністю структури свідомості;
- 2) за ступенем розвитку, активності і досконалості.

Ляйбніц поділяє монади на три класи: «оголені», «душі» і «духи». Перші з них являють собою неорганічний рівень, вони «сплять без сновидінь». Другому класу властиві відчуття і сприйняття. І тільки «духи» мають властивості особистості.

Ляйбніц заперечував можливість перетворення одних монад на інші, але був упевнений, що прогрес кожної з них нічим, ніде і ніколи не може бути зупинений.

Монади, що стоять на нижчому щаблі, мають темне уявлення: вони не відрізняють сприйнятого ні від себе, ні від всього іншого. На щабель вище стоять монади, яким властиве невиразне уявлення: вони можуть відрізнити те, що вони уявляють, від всього іншого, але тільки не від самих себе. Чітким уявленням володіють лише ті монади, що стоять на вищому щаблі: вони відрізняють уявне і від себе, і від всього іншого. Інакше кажучи, на вищому щаблі монади мають самосвідомість (перший становить неорганічний світ, другий – світ тварин і третій клас – це люди, причому кожному подальшому класу притаманні риси попередніх).

Який же кінцевий пункт прогресу монад і як далеко він може перевершити сучасних людей? Або інакше: чи можна вийти за межі людського? Конкретна відповідь тут неможлива, оскільки діє принцип – «вищі монади незбагненні для нижчих». Проте принципове рішення полягає в тому, що немає меж прагненню монад до досконалості. І, отже, Ляйбніц не сумнівається, що, по-перше, у Всесвіті є монади, що і духовно, і тілесно перевершують людей, і, по-друге, людина може вийти за свої межі. Верхня ж межа досконалості монад є Бог. Таким чином, духовне зростання людини є безмежним. І тому його монадологія вступала у протиріччя з релігійним трактуванням Бога як єдино самодосконалого.

У філософії Г.Ляйбніца будь-яке судження людини є або істинним, або хибним. Істинним є те, що не містить у собі протиріччя. Виходячи з «наперед встановленої гармонії», Г.Ляйбніцу було дуже важко пояснити існування у світі зла і свободи волі. Він вважав, що без існування зла людина не змогла б зрозуміти добра. Ідеї Г.Лейбніца випереджували погляди на світ як субатомний, а також значною мірою вплинули на формування філософських поглядів І. Канта та Г.Гегеля.

Тотожне та відмінне в онтологічних поглядах	
Б.Спінози	Г.Лейбніца
Субстанція єдина (Бог тотожний природі)	Субстанція множинна (частинки – монади)
Субстанція має атрибути: протяжність та мислення	Кожна монада є єдністю духовного та тілесного
Субстанція у своїй суті незмінна	Монада динамічна, змінна: ніщо у світі не повторюється

Загальна характеристика філософії епохи Просвітництва.

Під *Просвітництвом* розуміють ідейний рух XVIII ст., що охопив передові країни Західної Європи – Францію, Англію, Німеччину і поширився на інші європейські країни, включаючи Польщу, Україну і Росію.

Ідеологічна орієнтація. Як ідеологія Просвітництво виражало інтереси молодшої буржуазії. Оскільки релігія на той час була духовним виразником інтересів аристократії, то діалектика ідейної боротьби змусила ідеологів буржуазії зайняти протилежні – матеріалістичні та атеїстичні – позиції.

Філософія просвітництва звертається до суспільних гуманітарних проблем. Просвітники поставили собі за мету створення таких суспільних відносин, які б відповідали вимогам розуму, принципам справедливості, свободи, рівності, братерства. Предметом особливої уваги стає проблема людини, її історичної діяльності, її прав та політичних свобод, проблема історичного прогресу, ідея вдосконалення суспільства, природа та призначення релігії, моральні та правові аспекти людського буття.

Теоретичною передумовою Просвітництва можна вважати філософію XVII ст., зокрема Р.Декарта з його настановою на розум і механістичним світоглядом, ідеї Дж.Локка (орієнтація на досвід, теорія природних прав людини), а також механіку І.Ньютона як зразок наукової теорії.

Найбільшого розвитку Просвітництво набуло у *Франції*. Діяльність французьких просвітників була спрямована на боротьбу з релігійними утисками, які чинилися у Франції XVII-XVIII століть. Окрім цієї боротьби з панівним становищем релігії та церковних інституцій просвітництво у Франції визначалося також спрямуванням на розповсюдження знань серед населення (Енциклопедія у 28 томах, яку з 1751 по 1772 р. видавали спочатку Жан Лерон Д'Аламбер, а згодом Дені Дідро) та активною політичною діяльністю (розвиток політичних теорій). Найбільш відомими французькими просвітниками є філософи-деїсти *Франсуа Марі Аруе (Вольтер), Шарль Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Етьєн Бонно де Кондільяк*, і представники матеріалізму *Дені Дідро, Жюльєн Офре де Ламетрі, Клод Анріан Гельвецій, Поль Гольбах* та інші.

Найпотужнішим мотивом усього Німецького Просвітництва був пошук національної єдності. Доволі часто німецьке просвітництво визначають як „академічне просвітництво” (з одного боку, спекулятивність, самовпевненість та сухість; з іншого – унікальний синтез просвітницької філософії з поетичним рухом). В *Німеччині* представниками Просвітництва були *Християн Вольф, Готгольд Ефраїм Лессінг* та ін.

В *Англії* ідеї Просвітництва проповідували *Д.Толанд, А.Шефтсбері, А.Колінз, Б.Мандевіль* та ін.

Просвітники піднесли *розум до вищого ідеалу епохи*. В цьому відношенні вони є спадкоємцями ідей раціоналізму Р.Декарта і Г.Ляйбніца. Однак вони тлумачать розум дещо по-іншому. Якщо для Декарта і його послідовників розум – це пасивне вмістище вічних ідей, то в просвітників розум набуває рис активності, він постає як прагнення до істини і як знаряддя перетворення буття. Ось як висловився з цього приводу німецький просвітник Г.Лессінг: „Якщо би Бог тримав у правій руці всі істини, а в лівій – єдине і завжди живе прагнення до істини... і сказав би мені: «Вибирай», я б смиренно впав на коліна перед його лівою рукою і сказав: «Отче, дай мені це! Право на чисту істину належить тільки тобі!»”

Звідси дух реформаторства, який охопив широкі кола освічених людей, *віра в те, що за допомогою науки і розумних законів можна перебудувати світ, що наука і технічний прогрес створять рай на землі*. Цей дух проник навіть в палаци королів і монархів. Стало модним бути монархом-просвітителем. Просвітництво в своїй суті оптимістичне, просякнуте вірою в щасливе майбутнє людства.

Існує іще одна відмінність в підході до розуму між просвітниками і їхніми попередниками. Переймаючи декартівську ідею розуму як абсолютного вихідного

принципу, просвітники сам розум інтерпретують швидше в дусі Локка. Опора на факти, чуттєві дані виступає необхідною передумовою розуму. Так, Даламбер твердить, що філософія повинна опиратись на факти, інакше вона перетворюється на химеру. На цьому локківському підході до розуму ґрунтується боротьба просвітників з попереднім раціоналізмом як метафізикою, тобто умоглядною філософією, що не має під собою фактів. При цьому за вірець науки вони приймали фізику Ньютона, теорію, що ґрунтувалась на фактах.

Критика просвітниками метафізики почасти зумовлена відсутністю у них чіткого розмежування філософії і науки. До філософії ставились вимоги, які правомірні швидше до наукового пізнання. В цьому плані просвітники є попередниками позитивістів – течії ХІХ ст., що намагалась побудувати філософію за зразком науки.

Для Просвітництва характерне скептичне, а часто і зневажливе ставлення до релігії, яке у деяких його представників переростає в атеїзм. Хоча більшість просвітників і визнає ідею Бога, але тлумачить її в дусі *деїзму* – філософського вчення, згідно з яким Бог визнається творцем світу, суддею за моральні вчинки, але заперечується його безпосереднє втручання в хід подій. Таку релігію просвітники називають раціональною, тобто узгодженою з розумом, або ж природною. Подібних поглядів дотримувались, зокрема, Толанд, Монтеск'є, Вольтер. Разом з цим просвітники заперечували існуючу так звану позитивну релігію – релігію Одкровення. Позитивну релігію вони вважали сукупністю суевір'я і невігластва. Звідси нехтування обрядами і заперечення церковних історій. Гольбах як найбільш відомий атеїст, який написав ряд праць, спрямованих проти релігії, вважав, що релігія є плодом невігластва і обману. Більшість просвітників наївно вірили, що світло розуму розвіє сутінки релігії.

У поглядах просвітників на світ панує механістичний світогляд, заснований на фізиці Ньютона і механіці Декарта. Так, Д. Дідро заявляє, що завдяки Ньютону та іншим вченим світ уже більше не є Богом, а машиною з колесами, приводами, пружинами і гирями. Світ – це матерія, що рухається в просторі та часі і має причинні зв'язки. При цьому причинність в рамках механіцизму набуває рис фаталізму, заперечення будь-яких випадковостей. Ж. Ламетрі навіть людину зводив до машини. Оскільки всі здатності душі, на його думку, залежать виключно від особливостей побудови мозку і всього тіла, то вони повинні ототожнюватись з цією побудовою. Тому людина і є не що інше, як високоінтелектуальна машина (механізм). Таким чином, просвітителям в розумінні світу притаманний натуралізм механістичної форми. Поширений на людину, цей підхід вів до заперечення свободи і до пошуку моральних засад людського буття в природі людини.

В соціальній концепції, тобто в розумінні суспільства, просвітники виходили з людини як природної істоти. Вони вірили в незмінну природу людини, яка складається зі схильностей, інстинктів і чуттєвих потреб. По-різному оцінюючи природу людини (добра вона чи зла), вони схилились до думки про всесилля виховання (ці думки, слідом за Локком, повторює Гельвецій). Звідси сподівання на розумних правителів і вчителів, які через виховання нових людей перетворять світ.

З природи людини просвітники виводили природні права (тобто права, виведені розумом з природи людини). Це право на життя, на свободу і на приватну власність як основу добробуту.

Слідом за англійськими філософами (Т.Гоббс, Дж.Локк) французькі просвітники (зокрема Ж.-Ж. Руссо) захищають концепцію суспільного договору як джерела держави. Ця концепція пояснювала походження держави без втручання вищих; в ній пробивалась думка про те, що народ є джерелом влади, і якщо громадяни мають обов'язки перед державою, то і держава має певні обов'язки перед громадянином, адже контракт має двосторонній характер.

Вчення про природні права людини лягло в основу концепції демократичної правової держави, яка була проголошена в американській «Декларації прав...» (1776) і французькій «Декларації прав людини і громадянина» (1789). В цих деклараціях вперше була

стверджена правова рівність людей (рівність перед законом незалежно від майнового стану, конфесії, національності і статі), народ проголошувався джерелом влади. Після християнства, яке затвердило моральну рівність людей, проголошення правової рівності було найбільшим досягненням у цивілізаційному поступі.

Філософські концепції найвизначніший представників Просвітництва.

Один із перших французьких філософів-просвітників *Шарль Луї де Монтеск'є* (1689-1755).

У своїй праці „Про дух законів” (1747) намагається пояснити буття людини і суспільства, виходячи з природного буття, відмежовуючись від будь-яких релігійно-схоластичних побудов, традиційної „божественної зумовленості”. Монтеск'є визнає Бога лише „творцем та охоронцем природи”, який, створивши світ, більше не втручається в його справи (*деїзм*). Він підкреслює, що людина є частиною природи і підкоряється її об'єктивним законам, тому досягнення гідного і щасливого життя, справедливого і розумного суспільного устрою залежить від пізнання світу та від ефективності просвітницької діяльності.

Закони історії тлумачаться як втілення розуму, що пізнав закони природи і діє відповідно до них. Монтеск'є наголошує на пріоритеті впливу природних географічних обставин на історичний розвиток народів, перш за все клімату, характеру ґрунту, ландшафту, площі тощо. Помірний клімат, на його думку, сприяє формуванню волелюбності, хоробрості, войовничості, а теплий – лінощів, покірності і розбещеності. Родючий ґрунт, вимагаючи багато часу для свого обробітку, сприяє правлінню однієї особи – монархічній формі правління, яка, як правило, домінує у землеробських народів, а неродючі ґрунти сприяють утвердженню республіканського правління. Отже, на думку Монтеск'є, природне середовище, кліматичні умови, характер ґрунту, площі, способу життя народів, визначають державне правління (три види державного правління: республіканське, монархічне та деспотичне).

Монтеск'є характеризує соціальну цілісність через поняття „загального духу народів” як результату дії „багатьох речей”, що „управляють людьми”: клімату, релігії, законів, принципів правління, прикладів минулого, звичаїв, традицій тощо. Центральним елементом „загального духу народів” Монтеск'є вважав специфічні „людські пристрасті”, що спонукають людей діяти так, щоб суспільство та його структура мали стійке існування. В республіці таким центром є добродетель як діяльна любов до вітчизни та рівності; в монархії – честь, як вигідні для правителя ідеали окремих осіб та суспільних груп і станів; у деспотії – страх. Монтеск'є при цьому підкреслює, що республіки занепадають при послабленні в них добродетелі, монархії – честі, а деспотії – страху. Для кожного способу правління шкідливим є також залучення до нього чужорідних принципів та спонукань до дії.

Отже, об'єктивні детермінанти психології різних народів та властивих для них способів правління, на думку Монтеск'є, походять від географічного середовища (*географічний детермінізм*).

Незаперечною заслугою Монтеск'є і також детальна розробка локківської ідеї поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Лише за умови чіткого поділу, на його думку, можливий державний лад, за якого нікого не примушуватимуть робити те, до чого не зобов'язує закон, а робити лише те, що закон дозволяє.

Французький філософ-просвітник *Вольтер Франсуа-Марі Аруе* (1694-1779). Його головні ідеї викладені у **працях**: «Філософські листи» (1734), «Метафізичний трактат»

(1734), «Роздуми про людину» (1737), «Філософський словник» (1764), «Філософія історії» (1765) «Досвід про звичаї та дух народів» (1769).

Завдання своєї філософії Вольтер вбачає в розвінчуванні релігійної догматики, що заважає людям будувати щасливе життя. Християнство, на його думку, це сітка, якою шахраї протягом багатьох віків облутують дурнів. Всю історію релігії та церкви він подає як ланцюг шахрайств, злочинів, пограбувань та вбивств, а джерело цього вбачає в самій сутності офіційної релігії та церкви як основи старих феодальних порядків. Проте релігію Вольтер розглядав також і як засіб мирного вирішення суспільних суперечностей, стримування бідняків проти зазіхань на власність багатих та запобігання свавілля „сильних світу цього”. „Коли б Бога не було, його слід було б вигадати” – це максима Вольтера, якою він прагне довести, щоб Бог існував і карав би те, чого не в змозі придушити людське правосуддя.

В гносеології Вольтер схиляється до емпіризму Ф.Бекона, сенсуалізму Д.Локка, фізики І.Ньютона, а в експериментальному природознавстві вбачає єдиний надійний шлях пізнання світу і природі людини.

Важливе місце в філософії Вольтера посідають роздуми про людину як суспільну істоту. Він стверджує, що суспільні моральні норми, юридично-політичні закони, які регулюють відносини між людьми, створюються самими людьми, а не Богом. Вольтер вважає, що існують фундаментальні універсальні принципи моральності, які є необхідним результатом осмислення людьми свого життєвого досвіду і функціонують у будь-якому людському суспільстві. Так, на його думку, виникає той „природний закон моральності”, що виражається в сформульованому стародавніми мудрецами „золотому правилі”: чини з іншими так, як би ти хотів, щоб чинили з тобою. Вольтер підкреслює земні, людські мотивації моральної та правової поведінки людей, вважаючи їх достатніми та ефективними, що не потребують ніяких надприродних причин та спонукань для свого функціонування.

Вольтер був видатним істориком XVII ст., створив школу просвітницької історіографії, намагався будувати історичну науку на достовірних письмових свідченнях та матеріальних пам'ятках минулого. Він висунув ряд плідних ідей та принципів дослідження історії людства:

- ✓ по-перше, в центрі уваги істориків має бути історія життя народів, а не лише правителів;
- ✓ по-друге, варто досліджувати всю духовну культуру народів, а не тільки релігію;
- ✓ по-третє, слід створити історію матеріальної культури людства, дослідити, які галузі економіки були розвинуті в той чи інший історичний період, яким було національне багатство і як воно розподілялось, яким був матеріальний побут людей і т.д.;
- ✓ по-четверте, слід повніше дослідити всесвітню історію, не обмежуючись лише історією християнського світу, включивши в історію людства цивілізації Індії, Китаю, арабських народів, аборигенів американського континенту, оскільки всі народи здатні до прогресивного розвитку.

Вольтер дає філософське осмислення історії людства, відкинувши ідею божественного промислу і підкреслюючи, що історію творять самі люди на основі своїх поглядів, гадок, прагнень, які виникають на підставі життєвого досвіду і оволодівають свідомістю великих мас людей. Ці погляди, думки великих мас людей Вольтер ділить на істинні та хибні. Істинні ведуть до щасливого устрою людського життя, а хибні – до біди та нещастя. Вивчення історії людства, її правдиве висвітлення Вольтер вважав важливим напрямком просвітницької діяльності. Аналізуючи помилки, люди могли б уникати їх у майбутньому. В цілому ж історія людства є, на думку Вольтера, історією злочинів, безчинств та нещастя в зв'язку з пануванням омани, релігійного дурману та фанатизму.

Проте він бачив в історії і світлі моменти, свідчення того, що розум та істину неможливо знищити.

Він вважав, що розум, вищим втіленням якого стала філософія дедалі більше і значніше впливатиме на організацію людського життя. Головну ж надію Вольтер покладав на те, що висновки філософського розуму про сутність та завдання державної влади стануть надбанням правителів. Він був переконаний у неминучості встановлення Царства Розуму, де буде ліквідовано соціальне зло і створено всі умови для щасливого і справедливого життя людей. При цьому він вважав, що свобода, соціальна справедливість, висока духовна культура можуть стати надбанням усіх без винятку народів світу. Суспільно-політичним ідеалом Вольтера була аристократична монархія на чолі з філософськи освіченим монархом.

Видатним представником просвітництва був французький мислитель **Жан-Жак Руссо** (1712-1778).

Основні філософські ідеї викладені у **працях**: «Міркування про науки та мистецтва» (1750), «Міркування про походження та основи нерівності між людьми» (1755), «Юлія, або Нова Елоїза» (1761), «Про суспільний договір» (1762), «Еміль, або Про виховання» (1762).

Центральною проблемою у творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхів її подолання. Він критикує сучасну йому цивілізацію нерівності і відстоює тезу про те, що розвиток науки не сприяв удосконаленню моральності, звичаїв, життя людей в цілому. Основою суспільного життя Руссо вважав матеріальні, „тілесні” потреби людей, а духовні потреби є їхнім наслідком і лише опосередковано можуть впливати на суспільне буття.

Руссо одним з перших виявив, що розвиток культури створює „штучні” потреби, задоволення яких має дуже суперечливий характер. Крім того, він вважає, що культура та мистецтво належать панівним соціальним верствам і є чужими для більшості людей. Джерело суспільних проблем та конфліктів він вбачав у соціальній нерівності, яку розумів передусім як нерівність майнову. На відміну від Вольтера, Руссо вважав, що нерівність між людьми існувала не завжди, а виникла лише на певному рівні історичного розвитку людства з майнових відносин між людьми.

Майнова нерівність, поділ на бідних та багатих, на думку Руссо, є першим щаблем нерівності. Другий щабель нерівності він пов'язує з виникненням держави. На певному етапі суспільного розвитку, з його точки зору, багаті та бідні уклали договір, що привів до встановлення державної влади, яка мала б бути гарантом справедливості і миру. Нерівність між багатими і бідними, таким чином, піднімається на новий щабель, перетворюється в нерівність між пануючими та підлеглими. Третій щабель нерівності в суспільстві є результатом перетворення законної влади на деспотизм. Якщо раніше народ був одурений державою та законом, то деспот обманює і закони, і народ. Цей третій щабель нерівності створює і нову рівність – щодо деспота всі люди стають рівними у своєму безправ'ї. Таким чином, Руссо намагається обґрунтувати та морально і юридично виправдати право народу на бунт проти деспота.

Отже, головну причину соціальної нерівності Руссо вбачає у майновій нерівності. З іншого боку, соціальна нерівність укорінена у взаємній залежності людей, викликаній суспільним поділом праці та розвитком цивілізації. Тому основну увагу він зосереджує на критиці цивілізації. Природним станом людського життя він вважає такий стан, коли людина є самодостатньою, незалежною від інших людей ні як виробник, ні як споживач. В цьому природному стані всі люди були рівними, не знали, що таке майно, що таке приватна власність. Основною рисою цього природного стану була моральна досконалість, бо там, де немає приватної власності, не може бути і несправедливості. Ця ідилія, проте, скінчилась, коли виникла приватна власність. Руссо підкреслює, що людина, яка загородила певну ділянку землі і проголосила «це мое!» і є справжнім засновником громадянського суспільства. Скількох злочинів, воєн, вбивств уникло б людство, коли б

хтось зруйнував загорожу і попередив, що небезпечно слухатись таку людину, бо ви загинете, коли забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому. Проте цього не сталося. Прямим наслідком приватної власності є ворожнеча між людьми, прагнення збагачуватись за рахунок інших, ліквідація старого і натомість збудоване нове на засадах суспільного договору.

Руссо вважав, що новий суспільний лад не може будуватись на насильстві. Засобом подолання соціальної несправедливості і нерівності може бути лише суспільний договір, за яким Сувереном, єдиним правителем суспільства має бути об'єднаний народ. В суспільному договорі Руссо шукає також реалізацію свободи, яка, на його думку, є свободою вищого типу, ніж природна свобода, тому що підкорення лише одним бажанням є рабством, а підкорення закону, який люди самі встановили, – це справжня, реальна свобода.

Людину Руссо розуміє як природну істоту, всі здібності та здатності якої обумовлені природою. Перевагу серед них він віддає почуттям, а не розуму, підкреслюючи, що міркування не звеличує душу, а лише втомлює. Людину звеличує моральна гідність, яка походить не від розуму, а від серця. Голос совісті звучить в усіх серцях, проте не всі його чують, тому що забули його мову, а, між тим, це мова самої природи. Ідеал людини, за Руссо, – „шляхетний Дикун”. Причиною того, що люди забули мову природи, голос совісті і серця є протиріччя природи і цивілізації. Цивілізація, технічний прогрес є причиною руйнування природної цілісності та гармонійності людського буття, заснованого на безпосередності почуттів. Руссо першим осягнув суперечливі тенденції цивілізації і дійшов висновку, що розвиток виробництва, науки, техніки приносить не тільки користь, а й негативні наслідки. Велику надію у вирішенні суперечностей природи і цивілізації, суспільного життя в цілому Руссо покладав на просвітництво та виховання. Він підкреслює, що у людей буде все, якщо вони виховують гідних громадян, а без цього усі, навіть правителі, будуть лише жалюгідними рабами.

Одним з визначних представників просвітництва був французький мислитель **Жюль'єн Офре де Ламетрі** (1709-1751). Свої ідеї він розкриває у **працях**: «Трактат про душу» (1745), «Людина-машина» (1747), «Анти-Сенека, або Роздуми про щастя».

Першим кроком філософських досліджень Ламетрі було створення матеріалістичного вчення про душу людини. Матеріальною основою душі людини Ламетрі вважає мозок, проте підкреслює, що мозок необхідна, а не достатня передумова людської свідомості. Щоб свідомість сформувалась у своїх змістовних проявах, необхідне виховання та спілкування з іншими людьми.

Хоч одна з основних праць Ламетрі має назву «Людина-машина», однак він наголошує на суттєвій відмінності людини від механізмів. Людина – це особлива машина, яка здатна почувати, мислити, розрізняти добро і зло, сама себе заводить, людське тіло продовжує функціонувати і після серйозних пошкоджень, навіть після втрати деяких органів. Ламетрі першим у філософії Нового часу будував свої філософські узагальнення про природу не лише на основі механіки, а й осмислюючи результати біологічних та частково хімічних досліджень, що походження людства неможливо пояснити лише біологічними факторами.

Отже, Ламетрі намагається поєднати досягнення емпіризму та раціоналізму XVII ст., вирішити основні суперечності цих протилежних методологій наукового пізнання. Він підкреслює, що пізнання починається з чуттєвого сприймання, продовжується його подальшим досвідно-експериментальним дослідженням і завершується раціональним узагальненням дослідних даних. Ламетрі вважав, що розум є надійним керівником у пошуках істини, коли спирається на дані чуттєвого досвіду та перевіряється ним.

Видатним філософом-матеріалістом XVIII ст. був французький мислитель **Дені Дідро** (1713-1784). Основні ідеї викладені у **працях**: «Думки про тлумачення природи» (1754), трилогії «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера», «Продовження розмови» (1709), «Філософські принципи відносно матерії та руху» (1770). Понад

двадцять років Дідро присвятив праці над «Енциклопедією» (1751-1780), яка стала одним з величних культурних звершень того часу.

У проспекті „Енциклопедії” Дідро проводить думку, що в історії людства, особливо починаючи з епохи Відродження, спостерігається певний прогрес у пізнанні природи. У майбутньому він стане ще значнішим, набуде неперервного характеру. Внаслідок безкінечності Всесвіту вичерпне пізнання природи неможливе. Проте ніяких конкретних меж розвитку людського пізнання Дідро не ставив. В теорії пізнання Дідро поєднує переваги емпіризму і раціоналізму, підкреслюючи необхідність нової раціональності, яка б функціонувала в органічній єдності з чуттєвим пізнанням.

Важливим досягненням Дідро було вчення про універсальну внутрішню активність матерії. Рух не зводиться ним лише до механічного переміщення у просторі, а розуміється як будь-яка зміна, як активність взагалі.

Як і всі філософи-просвітники, Дідро велику увагу приділяє критиці релігії: вона не веде людину до справжніх істин, а підкоряє її свідомість забобонам. Лише розум, підкреслює Дідро, є єдиним дороговказом людині в пошуках благодатної істини. Він був прибічником повної ліквідації релігії і перетворення суспільства на атеїстичне. Проте атеїзм, на його думку, має базуватись на високих духовних цінностях, філософській аргументованості та морально-соціальній відповідальності.

Отже, під **Просвітництвом** розуміють ідейний рух XVIII ст., що охопив передові країни Західної Європи – Францію, Англію, Німеччину і поширився на інші європейські країни, включаючи Польщу, Україну і Росію. В основі цього руху лежали: віра в розум як джерело знання і як засаду побудови щасливого життя (окремої людини і суспільства); віра в науку; в соціальний прогрес; критика релігії і суєвір'я, віротерпимість аж до атеїзму; визнання природних прав людини.

Аристократія, яка в боротьбі з Просвітництвом спочатку опиралась тільки на релігію, пізніше витворила свою світську ідеологію. Нею став **романтизм** – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції. Романтизм постав як анти просвітництво.